

ДО ІСТОРІЇ СТАРОГО ЧОРНОБИЛЯ

Чорнобильська радіація перетворила на мертву зону значну територію квітучої української землі, на якій люди жили з незапам'ятних часів. Через смертельну загрозу стало неможливим проводити у зоні археологічні розкопки, через розпорошеність по всій Україні місцевого населення значно утруднилися етнографічні та фольклористичні дослідження. Але принаймні історики не мають таких труднощів, бо найцінніші документи, що стосуються далекого минулого Чорнобиля та його околиць зберігаються в різних архівах України та зарубіжних країн. На жаль, вивчення історичного минулого Чорнобильщини розгортається надто повільно. Сподіваємося, що наші скромні нотатки придатуться і дослідникам-професіоналам, і краєзнавцям, і всім тим, кому небайдужа трагічна доля цього регіону України...

Працюючи в польських архівах у 1994 р. і шукаючи там джерел до історії України XVI — XVIII ст., ми фіксували також знахідки, що стосувалися Чорнобиля. Варто вказати, наприклад, на лист когось з представників польської влади у Чорнобилі, який описав підхід під місто українських повстанців у серпні 1648 р. Хоча документ цей нами вже друкувався, але у нинішньому збірнику його варто навести, до того ж у перекладі українською мовою (див. додатки). Тут вкажемо також на друкований раніше дослідниками збірник «Документи об Освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг.» (Київ, 1965), в деяких документах якого є згадки про Чорнобиль. Вивчення оригіналів даних документів показують, що упорядники припустилися певних помилок. Отже, дані про Чорнобиль були подані у листі українського шляхтича Семена Павші, котрий воював на боці військ Речі Посполитої. 29/V — 29 травня 1651 р. він писав, посилаючися на свідчення полонених козаків, що двом полкам (Київському та Чернігівському, котрими командували полковники Антон Жданович та Матвій Гладкий) було наказано йти на Чорнобиль. Там уже став передовий загін українських козаків на чолі з Миском Поповичем (всього 2 тисячі).¹ Той же Павша у своєму другому листі під тією ж датою, описав бій під Любанем, що за три милі від Чорнобиля. Там війська Павші розбили загоны з полку Антона Гаркуші, котрі виступили з Овруча назустріч з А. Ждановичем під Чорнобиль. 9 червня 1651 р. командуючий литовськими військами князь Януш Радзивил писав про великий український гарнізон у Чорнобилі, котрий він (князь) задумав вибити з міста.

Вдалося знайти унікальні дані, що стосуються так званого «воссоєдіненія». Свідок подій, чорнобильський протопоп, правдиво описав події, що відбувалися тоді у Києві та Переяславі, підкреслив, що від більшості тамтешніх (і не тільки тамтешніх) міщан присягу цареві змушували давати силою, відмовилися присягати й деякі козацькі полки тощо. Є тут дані і про Чорнобиль. 6 лютого 1654 р. протопоп писав: «Чорнобиль зайняв царський стольник Василь Петрович Кукін дня 24 січня»². Трохи раніше (2 лютого) вищезгаданий Павша повідомляв, що 6-го числа з Києва мають виїхати два московських воеводи і направитися до Чорнобиля, «а після взяття Чорнобиля залишити у ньому залогу: дуже добру Броварську сотню, Задніпрську, а другу — Вишгородську, третю — Димерську і старшого якого з московитів. І, укріпивши добре Чорнобиль, звідти має Київський полк проводити воеводу, не могу

знати котрого, на Чернігівське воєводство, до котрого мають належати Остер, Козелець, Любеч і Лоїв...»³ У наступному листі (від 11 лютого). Павша писав, що «до Чернобиля, Лоева та інших там міст... збираються залози»⁴

У іншому своєму листі під тією ж датою Павша зазначав: «Швидко дійшла до мене відомість з Чернобиля від тамешнього отця протопопа, котрий спеціально прибув за 6 миль з Точистого Лісу до чорнобильського села і скерував цього листа до свого підстарости, який перебував зі мною... з цього листу ваша княжа мость зволиш зрозуміти, що тут в обох Українах сталося... від чорнобильців дуже небагатьох силою взяли присягу (цареві), але тамешні міщани невдячно прийнявши москву, роз'їхалися по різних містах і містечках і виглядають, як Бога, війська (королівського)...»⁵

Але найбільший комплекс документів щодо Чернобиля нам вдалося виявити у фамільному архіві Ходкевичів з Млинова, що у складі краківського держархіву в приміщенні колишнього королівського замку Вавель. Це не випадковість. Ходкевичі — один з найзначніших родів Речі Посполитої, який має потужні українсько-білоруські корені. Один з Ходкевичів — Карл як командуючий військами Речі Посполитої бився пліч-о-пліч з Сагайдачним та Військом Запорізьким під час Хотинської війни. Ходкевичам належав ряд українських міст, в тому числі й Чернобиль. Архів зберігався тривалий час у Млинові, невеликому містечку на Західній Україні, котре було родинним гніздом Ходкевичів, а потім його було перевезено до Кракова. Млинівський архів містить у собі джерела за 1493 — 1932 рр.:Є тут і такі, що безпосередньо стосуються Чернобиля. Так, у виписку з пінських гродських книг від 17.X. 1648 р. міститься скарга Барбари Харлинської-Тишкевич на козаків-повстанців, котрі напали на її людей під час переправи через Прип'ять Ляхівським перевозом, вбили ксьондза і забрали речі чорнобильських домініканців та якогось пана Котовського.⁶ У цій же справі зберігається документ писаний пізніше 16 березня 1664 р., очевидно, командуючим польськими військами в Чернобилі. Він відзначив, що в Сосницю вступив загін шляхтича Бідзинського з союзними ординцями, але, не заставши автора листа, рушив на Любеч. На шляху на ці війська вдарили козаки лівобережного гетьмана Брюховецького і вціент розбили. Автор, що перебував у Чернобилі з наказу Стефана Чарнецького, одного з польських воєначальників, став готуватися до відсічі українським козакам, наказав повитягувати з Прип'яті затоплені гармати тощо. Не забув автор послання і вилаяти колишнього гетьмана України Виговського, начебто з волі якого вибухнуло антипольське повстання на Правобережній Україні.

Унікальним є план Чернобиля др. пол. XVIII ст. На жаль, частина його не збереглася. Тим не менше, з плану та пояснень до нього можна встановити, що були зазначені чорнобильський замок, монастир (очевидно, домініканський), монастирський сад, чотири православні церкви (Пречистенська, Миколаївська, Іллінська та Пилипівська), єврейська школа та ін.⁷ Значимо, що Іллінська церква діяла аж до моменту катастрофи 1986 р., ще дві були знищені раніше більшовицькою владою, тільки нема даних про Пилипівську. Чудово доповнюють цей план інвентарі Чернобиля та його околиць XVIII—XIX ст. У першому з них («Інвентар графства Чернобиль» 1772 р.) вказані замок, передмістя Поділ, ряд вулиць (Пречистенська, Миколаївська, Іллінська, Пилипівська, Корогодська, Московська, Нова, Широка та ін.) Замок описаний досить детально, вказуються цікаві подробиці архітектури міста. Наприклад, на Корогодській вулиці стояла скульптура розп'ятого Христа. Перераховані всі дорослі чоловіки, що проживали у Чернобилі по вулицях. Так, на Пречистинській жили Йосип Володкович, столяр Андрій

Стадник з синами Дем'яном та Іваном, Іван Петриєнко з сином Василем, Петро Ющенко з синами Сеньком та Данилом, Данило Кіяниця і т. д. Значну кількість чорнобильського населення склали євреї, що купчилися на вулицях Корогодській та Широкій.

У цьому ж інвентарі описані й села в радіусі 5—20 км від Чорнобиля, більшість з яких існувала до катастрофи 1986 р. Це такі села, як Копачі, Семиходи, Ямпіль (Ямполь), Горностайпіль (Горностайполе), Новоселка, Рудня, Буди. Є й села, що зникли раніше (Бобрівка, Красне, Рубич та ін.). У даному інвентарі переписані дорослі чоловіки, і нині кожн з сучасних чорнобильців може в принципі знайти свою рідню у далекому XVIII ст.

Є й інвентарі Чорнобиля подальших років № 2116 (1776 — 1800 рр.), 2117 (1802 — 1842 рр.), є й збірник матеріалів, що стосується чорнобильських маєтностей за 1781 — 1843 рр. (у справі № 2220). У справах 295 — 300 зберігаються матеріали про чорнобильський гарнізон XVIII ст., у справі № 821 матеріали до історії міста за 1840 — 1855 рр. На жаль, брак часу перешкодив нам ґрунтовніше опрацювати ці скарби з польських архівосховищ. Але принаймні виявилися великі потенційні можливості краківських архівосховищ, особливо з «Архіву Ходкевичів у Млинові», краківського держархіву для висвітлення історичного минулого Чорнобиля у XVII — XIX ст. Сподіваємося, що ці архівні матеріали через якийсь недовгий час будуть уведени до наукового обігу.

Джерела та література:

- 1 Документи об Освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг. Киев, 1965, № 165; «Осолоінеум» (Вроцлав). — Відділ рукописів. — (далі — ВР.) — № 5656 П. — Арк. 139—139 зв., 175 зв.
- 2 Держархів у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — Арк. 219.
- 3 Бібліотека Чарторийських у Кракові (далі—Ч.) — ВР. — № 147. — С. 473—477.
- 4 Наукова бібліотека в Курніку — ВР. — № 991. — Арк. 443 зв.
- 5 УЧ. — ВР. — № 147. С. 383—384.
- 6 Держархів у Кракові. — Ф. «Архів Ходкевичів з Млинова» (далі—АХМ) № 1286
- 7 Держархів у Кракові. — АХМ. — № 2972.
- 8 Там же. — № 2115.

Додаток:

1648, серпня 4 або 7. — Чорнобиль. — Лист керівника польської адміністрації у Чорнобилі до литовського підканцлера.

«Козаки мешкають в замках, містечках і дворах шляхетських по Задніпрю розгостювалися, наче у власних домах, беруть податки. Я живу сам один у Чорнобилі, оточений навколо полками тієї сарани, підлеглий щоденним нападам; щоденно по шістсот козаків під'їжджають до брам, громлячи мій гарнізон, але я залишаюся при виконанні обов'язків з ласки Божої, що дуже несмачно гультяйству. Вони ж зайняли весь Сівер до самого Бихова, але не можуть дістати Чорнобиля, котрий стоїть їм в очах. З чорнобильськими підданими дотримують (перемир'я) (?) на протязі 10 тижнів. Сьогодні в полудень вони під'їхали силою в тисячу кінних до самих брам, бо сторожа втекла. Але в цей же час міська сторожа одразу замкнула брами. Вони кричали до міщан, просячи, щоб ті їм видали євреїв з їхніми скарбами і дали пороху. Міщани відповіли, що не хочуть видавати євреїв з міста на жорстокість над ними. Пороху ж мають тільки для своєї потреби. Погрожували їм (козаки) більшою потугою, яка скоро прибуде, як тільки Чернігів візьмуть, а вже взяла його козаки, голодом поморивши облежених. Цю вість одностайно принесли мені мої «язики» до Чорнобиля. Не знаю, чи не буду мати гостей у неділю. Тяжко мені і моїм драгунам. Міщани тривожаться, не чуючи про допомогу, через так повільні збори коронного війська, але будемо (триматися) як зможемо».

(Бібліотека Чарторийських у Кракові. — Відділ рукописів. — №2576. — Арк. 521. Копія. Переклад з польської.).

ЛЮБЕЧ ТА ЙОГО ОКРУГА В 1726 р.

(Підготовка до друку опису і передмова Ігоря Ситого)

Серед міст Чернігівщини найстарішим за літописними списками є Любеч. Він уперше згадується в «Повісті временних літ» під 882 р., коли князь Олег захопив його й посадив тут свого посадника.¹ У 1016 р. поблизу Любеча сталася битва між Ярославом Мудрим та Святополком Окаянним, 1097 р. відбувся з'їзд князів Київської Русі з метою домовитися про припинення міжусобиць. Уродженцем цього міста був відомий церковний діяч Київської Русі Антоній Печерський, який заснував печерні монастирські комплекси у Любечі, Чернігові, Києві.

За часів Русько-Литовської держави XIV — XVI ст. Любеч стає значним прикордонним форпостом поряд з Остерським замком. Звідси здійснювався контроль за всією територією Чернігово-Сіверської землі. Для цього навколо міста було поселене т. зв. боярство, або землянство, яке в подальшому стало одним з джерел формування української шляхти.² У XVII — XVIII ст. місто стає центром Любецької сотні, належить гетьману Мазепі. З 1708 р. переходить у власність чернігівського полковника П. Полуботка.

У XVII ст. тут був складений знаменитий Любецький синодик, який дав можливість найповніше відтворити родовід чернігівських князів, а також є важливим джерелом з історії Чернігово-Сіверської землі XIII — XIV ст. Зараз його оригінал зберігається у фондах чернігівського історичного музею. Багато зусиль для оприлюднення цієї пам'ятки доклад Голова Чернігівської губернської вченої архівної комісії, колекціонер старожитностей граф Григорій Милорадович (Любеч належав родині Милорадовичів з 1772 р. до Жовтневої революції).³ Він же започаткував вивчення історії Любеча цілою низкою праць, надрукованих протягом 2 пол. XIX ст. у газ. «Черниговские губернские ведомости» та окремими виданнями у Чернігові, Києві, Санкт-Петербурзі.

Важливим джерелом з історії Любеча є т. зв. «Мазепина книга», про яку ми вже розповідали у місцевій пресі⁴ та опублікували з неї на сторінках «Сіверянського літопису» опис Батурина 1723 р.⁵ Зараз ми пропонуємо опис Любеча та його округи з цієї ж книги. До цього нас спонукали багата історична спадщина міста, відсутність повних описів міста, які були б надруковані. Утруднює працю краєзнавців та істориків, що вивчають історію міста та його околиць, і втрата книг ревізії 1726 р. Чернігівського полку,⁶ які лише частково потрапили до праці «Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729 — 1730 г.»⁷ Введення до наукового обігу матеріалів з «Мазепиної книги» в якійсь мірі допоможе заповнити цю прогалину, хоча б стосовно Любецької волості.

Опис Любеча та його округи, який ми подаємо, складається з кількох документів — «ведомости», де вказані підпорядкованість міста, становий, соціальний та професійний склад його населення і рівень його заможності, кількість дворів тієї чи іншої верстви населення (арк. 307—309), далі такі ж відомості стосовно навколишніх сіл (арк. 309—312) та стану податків і угідь, підтверджувальні записи посадових осіб на чолі з любецьким старостою (арк. 312—313), «сказки» від 25.01. 1726 посадових осіб, власника Любеча, копія грамоти від 22.12. 1708 р. на Любеч П. Полуботку (арк. 315—317, 319) «ведение» любецького сотника щодо кількості козацьких дворів у відповідних населених пунктах, де вказується їх статус (арк. 320—322). Після цих документів, складених представниками місцевої влади 25.01. 1726 р., йдуть документи, складені канцеляристами Малоросійської Колегії на підставі «приход-

них зборщиків книг» 1724 р. про види та розміри податків, які сплачували любечани (арк. 429, 432—433, 437) та підсумкові, узагальнені відомості про Любеч і його округу, складені теж канцеляристами колегії (арк. 502, 504, 505зв. — 507зв., 516, 518—520). Деякі з наведених документів дублюються. У підрахунку кількості дворів у ряді сіл писарями зроблені помилки.

Зі сторінок цих документів Любеч постає як невелике торговельно-ремісничє містечко з бідним населенням. Кількість мешканців у ньому скоротилася з 7800 у середині XVII ст. до ≈ 1344 (якщо брати у середньому 7 чоловік на двір $\approx 9:192 \times 7 = 1344$) у 1726 р. Більше половини населення — ремісники, а решта — бідні селяни та невеличкий прошарок козацтва, хоча щодо останнього, помітна тенденція його збільшення (у 1739 р. налічувалось вже 204 козаки¹⁰). Крім ремісництва та обробки землі, любечани займалися винокурінням та бджолярством. Миські доходи були обмеженими: за Мазепи збиралось 100 крб., за Полуботка 107 крб. 18 коп., а для порівняння в цей же час тільки з перевозу біля с. Оболоння через р. Десну збиралось 100 крб. податку на рік.

Схожа картина була й у сільській місцевості. Села, приписані до Любеча, розміщувались вздовж шляхів на Чернігів та Ріпків, де більш-менш родючі ґрунти на площі 192 кв. км.⁸ За загальною чисельністю населення вони були дуже невеликі: 121 двір десполитих (847 ч.), з них тільки ≈ 52 двори «пахатных» (≈ 364); 88 дворів козаків (616 ч.), з яких — 62 двори, т. зв. «старинные» (434 ч.), 18 — прийняті по указу 1725 р. (126 ч.), та 8 — «нововписанных» (56 ч.), тобто всього 209 дворів (≈ 1463 ч.). Виходячи з вищенаведених цифр, можна припустити, що густота населення у цій місцевості складала приблизно 8 чоловік на 1 кв. км.

Як і в Любечі, в навколишніх селах, відбувається процес збільшення козацького населення. Причому, це єдина територія з описаних у «Мазепиній книзі», де відзначається ця тенденція. На ній же реєструється найбільший податок на роботу худобу — 40 коп. Факт незрозумілий, враховуючи обмеженість сільськогосподарських ресурсів Любецької округи. Для прикладу у селах Городищі, Бахмачі, Курені Ніжинського полку цей же податок = 20 коп., а вони перебували у незрівнянно кращих умовах.

Крім обробки землі, селяни любецьких сіл займалися бджолярством та винокурінням (значно меншою мірою). Зовсім відсутнє млинарство, що пояснюється браком гідроресурсів цієї території. Цікавий матеріал щодо генезису українських прізвищ та імен міститься у відомості любецького старости: прізвища Литвин, Лоевец, Нежинец, Запорозец, Лях, Мозирец вказують на місцевість, звідкіля переселився той чи інший чоловік, або на його національність; прізвища Ковал, Слюсар, Рибалка, Гончар, Бондар, Бобровниченко, Швець — на рід заняття. Багато прізвищ пов'язано з назвою населеного пункту, і, можливо, саме від них ці назви і з'явилися: оселився якийсь Пищик — ось і село вже подаль отримало назву Пишкини. Або ще такий приклад: Н. Яковенко згадує рід любецьких бояр Кислих. Можливо, саме від них отримало свою назву село «Кислые».

Сподіваємось, що ця публікація буде корисна і для істориків, і для краєзнавців, і взагалі для всіх, хто цікавиться історією рідної землі.

При поданні документів збережені всі мовні та структурні ознаки оригіналів за винятком літер, які вийшли з ужитку. Після кожного документа у дужках вказані аркуші «Мазепиної книги», де він міститься та його дублікату.

Додані необхідні коментарі.

Джерела та література:

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 420; Милорадович Г. Містечко Любеч. — Чернигов и Санкт-Петербург, 1855/1859. — С. 2.
2. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 22, 28—29, 34, 39, 63—64, 66, 71—72, 223, 247.
3. Любеч Черниговской губ., Городницкого уезда. Опись земель, составляющих Любечскую экономию графа Г. А. Милорадовича. — Чернигов, 1884. — С. 3.
4. Ситий І. М. Мазепина книга // Чернігівські відомості. — 22 липня 1994 р.
5. Батурин у першій чверті XVIII ст. // Сіверянський літопис. — 1995. — № 1. — С. 65 — 73.
6. Клименко П. Компути та ревізії XVIII століття // Український археографічний збірник. — К., 1929. — Т. I. — С. 151.
7. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729 — 1730 г. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под редакцией Н. П. Василенко. — Чернигов, 1908. — С. XXV—XXVI.
8. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 76.
9. В історичній літературі існують різні точки зору на цю цифру: від 5 до 10 чоловік, але ми схилиємося до висновків В. Мякотина — 7,8 ч. на двір, трошки зменшивши, враховуючи природні умови Любецької округи.
10. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. — К., 1972. — С. 574.

